

Regionaal-economische dynamiek in de BRD

Het economisch zwaartepunt van de Bondsrepubliek Duitsland is aan het verschuiven naar het zuiden van het land. Lange tijd waren de economische activiteiten geconcentreerd rond de Noordduitse havensteden en in het Roergebied. Het zuiden kende daarentegen bijna alleen bedrijvigheid die was gericht op het eigen gebied. De olieprijs crises in de jaren zeventig zetten echter in de 'schoorsteenindustrie' in het noorden een proces in gang van uitstoot van arbeidsplaatsen. Hierteegenover stond een opkomst van bedrijvigheid in de zuidelijke deelstaten. Tabel 1 geeft een indruk van de relatieve ontwikkeling van de verschillende landsdelen.

De tabel laat zien dat op het hoge aggregatieniveau van de landsdelen de opkomst van het zuiden opmerkelijk is. Het noorden en Noordrijn-Westfalen blijven beneden de gemiddelde groei van de toegevoegde waarde van de BRD als geheel. Binnen deze landsdelen is echter nog wel enige verscheidenheid aanwezig. Zo kent Sleeswijk-Holstein in het noorden een groeivoet die bijna op het gemiddelde van het zuiden ligt, terwijl Baden-Württemberg in het zuiden een gemiddelde groei heeft gehad die niet hoger was dan die van het noorden 1). In het algemeen blijkt echter dat het economisch zwaartepunt zich in zuidelijke richting begeeft. Dit neemt niet weg dat in het noorden en Noordrijn-Westfalen sterke regio's en bedrijfstakken blijven bestaan. In plaats van de min of meer eenzijdige 'overheersing' van het Roergebied ontstaat in de BRD een meerkernige economisch-ruimtelijke structuur met als spijlen Hamburg, het Roergebied, Frankfurt en Stuttgart/München.

De opkomst van het zuiden heeft niet alleen betrekking op de bedrijvigheid. Ook in de bevolkingsontwikkeling en dan vooral in de migratiebewegingen zijn soortgelijke veranderingen te bespeuren 2). In dit artikel worden de oorzaken van deze verschuiving opgesomd en de gevolgen ervan voor de Nederlandse economie behandeld.

Oorzaak van de verschuiving

In de literatuur worden zeven mogelijke oorzaken voor de verschuiving van het economische zwaartepunt genoemd. De meest genoemde verklaring heeft betrekking op de verschillen in *economische structuur* tussen de

landsdelen 3). Het noorden en Noordrijn-Westfalen herbergen de verouderde activiteiten zoals scheepsbouw, textiel- en kledingindustrie en de zware industrie. Het zuiden daarentegen heeft zich meer op de 'kansrijke' bedrijvigheid gericht. Voorbeelden hiervan zijn de automobiel-, vliegtuig- en wapenindustrie.

Een tweede oorzaak voor de sterkere groeikracht van het zuiden wordt gevonden in de regionale spreiding van de *onderzoek- en ontwikkelingsactiviteiten* (o & o) in de BRD 4). Hoewel het niet zo is dat veel o & o-activiteiten automatisch tot economische groei in een bepaalde regio leiden, vormen ze wel een potentiële bron van welvaart. Met uitzondering van de stadsdeelstaten Hamburg en Bremen, herbergen het noorden en Noordrijn-Westfalen minder o & o-activiteiten dan het landelijk gemiddelde. Het zuiden vertoont daarentegen een oververtegenwoordiging. Voor een deel komt dit door de hiervoor reeds gesignaleerde spreiding van verschillende bedrijfstakken: er worden meer kennisvragende kansrijke activiteiten ontplooid in het Zuiden. Voor de rest komt het doordat het niveau van o & o bij de meeste industriële activiteiten in het zuiden hoger ligt dan bij vergelijkbare activiteiten in het noorden. De onevenwichtige spreiding van o & o-activiteiten over de BRD heeft te maken met de (toekomstige) *arbeidsmarktsituatie*. Door de aanwezigheid van kansrijke industrieën is het zuiden voor hoger opgeleiden aantrekkelijker dan het noorden. En door de aanwezigheid van hoger opgeleiden is het zuiden voor nieuwe bedrijven weer aantrekkelijker dan het noorden. Hierdoor ontstaat een agglomeratie-effect 5). De hoog opgeleide werknemers worden bovendien aangetrokken door de prettige woonomgeving van het zuiden. Een bosrijke omgeving in de buurt van de Alpen is nu eenmaal aantrekkelijker dan de grauwe en door smog-alarm geplaagde omgeving van het Roergebied.

Drie oorzaken van de verschillen tussen noord en zuid hebben te maken met de toenemende internationalisering van de bedrijvigheid. Deze internationalisering blijkt uit de mate waarin de verschillende deelstaten aan de internationale handel deelnemen, buitenlandse investeringen binnenkrijgen en de positie met betrekking tot de internationale concurrentie.

Evenals in de meeste westerse landen zijn de *buitenlandse handelsbetrekkingen* ook in de BRD een steeds grotere rol gaan spelen. Zo steeg het aandeel van de export in het bruto nationaal

produkt van de BRD van 15,8 procent in 1960 tot 27,8 in 1984. Ook voor de komende jaren wordt gerekend op een verdere groei van de export, vooral naar andere Westeuropese landen 6). Als wordt gekeken naar de mate waarin de deelstaten van de BRD in deze exporttoename hebben deelgenomen, dan blijkt dat vooral Beieren er in is geslaagd een groot deel van de groei naar zich toe te trekken. Terwijl het aandeel van Beieren in de totale uitvoer van de BRD in de periode 1960 - 1983 met 46 procent steeg, toonden Nedersaksen en Noordrijn-Westfalen een teruggang van respectievelijk 15 en 21 procent. Hierbij moet tevens bedacht worden dat de export van Nedersaksen steeds meer uit relatief laagwaardige producten is opgebouwd, terwijl Beieren zich juist meer op technologisch hoogwaardige producten richt.

De steeds grotere verwevenheid van de BRD met het buitenland ging ook samen met een toenemend belang van *multinationale ondernemingen* voor het bedrijfsleven. Terwijl in 1976 reeds 21,7 procent van de nationale industriële productie door buitenlandse bedrijven werd voortgebracht 7), investeerden deze in de periode 1975 - 1983 nog eens weer netto bijna DM 29 mrd. in de BRD. Met betrekking tot de regionale spreiding van de investeringen van MNO's in de BRD bestaan er duidelijke verschillen tussen de deelstaten. Investerings zijn vooral gericht op het zuiden van de BRD. Vergeleken met 1976 namen de investeringen daar met 21 procent toe. Het noorden liet daarentegen een teruggang van bijna 5 procent zien. De grootste 'verliezer' was echter Noordrijn-Westfalen met een teruggang van 14 procent. Dit alles betekent dus dat de multinationale ondernemingen bijdragen aan de tendens tot een verdere concentratie van kapitaal in het zuiden van de BRD. Een concentratie die zich bovendien wederom

1) G.A. van der Knaap en L. van der Laan, Economisch zwaartepunt in BRD verschuift langzaam, *De Nieuwe Geografenkrant*, 1985, nr. 8, blz. 21 - 25.

2) H.P. Gatzweiler en L. Runge, *Laufende Raumbewachung: aktuelle Daten zur Entwicklung der Städte, Kreise und Gemeinden*. Bonn, 1984.

3) J. Müller, *Sektorale Struktur und Entwicklung der industriellen Beschäftigung in den Regionen der BRD*, Berlin, 1983. G. Becher, *Wirtschaft, Wirtschaftsstruktur und internationaler Verflechtung am Beispiel Niedersachsens, Raumforschung und Raumordnung*, 1985, nr. 3, blz. 110 - 119.

4) S. Bonkowski en H. Legler, *Süd-Nord Gefälle bei industrieller Forschung und Entwicklung?*, *Raumforschung und Raumordnung*, 1985, nr. 1, blz. 1 - 10.

5) H.D. Haas en R. Fleischmann, München als Industriestandort, *Geografische Rundschau*, 1985, nr. 12, blz. 607 - 615.

6) The economic situation in the FR Germany, *Intereconomics*, 1985, blz. 301 - 304.

7) OECD, *International investment and multinational enterprises. Recent direct investment trends*, Parijs, 1981.

Tabel 1. De relatieve ontwikkeling van de landsdelen in de BRD

	Noorden	Noordrijn-Westfalen	Zuiden	BRD
Bruto toegevoegde waarde tegen marktprijzen (1973 - 1981) (1973 = 100)	115	110	124	117
Bruto binnenlands produkt prijzen 1970 (1970 - 1982) (1970 = 100)	130	122	137	131
Werkloosheid				
1970	129	71	71	100
1983	121	116	81	100
Procentueel verlies arbeidsplaatsen in de industrie (1970 - 1982)	21	28	12	16

Bron: Eurostat jaarboek regionale statistiek, 1985; Statistisches Jahrbuch, diverse jaren.

vooral richt op groeiende dan wel kansrijke bedrijfstakken 8).

Binnen het internationale kader past ook de verklaring die op het verschil in internationale concurrentiepositie tussen de deelstaten van de BRD wijst. Hierbij wordt benadrukt dat de bedrijvigheid in vooral Noordrijn-Westfalen in grotere mate aan buitenlandse invloeden bloot staat dan die van het zuiden. Hierbij gaat het niet zozeer om de omvang van de exportsector maar om de aard van deze relatie met het buitenland. Bij dit laatste speelt dan vooral de mate waarin weerstand kan worden geboden aan de internationale concurrentiedruk een grote rol 9). Een grote weerbaarheid betekent dat een bepaalde bedrijfstak in staat is haar 'eigen' verkoopprijzen op de wereldmarkt tot gelding te brengen, terwijl zwakke bedrijfstakken deze prijzen door de concurrentie krijgen opgelegd. Bij homogene massaproducten zoals staal of basis-chemische producten is een autonome prijspolitiek minder goed mogelijk dan bij producten die individueel of in relatief kleine series worden gemaakt of waarbij een monopoliepositie bestaat. Hierbij kan worden gedacht aan bepaalde producten uit de elektrotechnische industrie. In bedrijfstakken waarin de buitenlandse concurrentiedruk relatief zwak is, kunnen grote monopolistische prijsvoordelen behaald worden en is tevens de noodzaak tot produktiviteitsverhoging door middel van proces-innovaties minder hoog. Hiertegenover staan de bedrijfstakken die wel veel concurrentie ondervinden en daardoor tot produktiviteitsstijging zijn gedwongen. Dit laatste leidt dan tot een grote arbeidsuitstoot: het 'Gesundschumpfen'.

Het verschil tussen sterke en zwakke bedrijfstakken uit zich onder meer in het prijsverschil tussen de benodigde grondstoffen en de prijs van het produkt dat daarvan wordt gemaakt. Als naar de ontwikkeling van de verhouding tussen beide grootheden in enkele deelstaten van de BRD wordt gekeken, dan blijkt dat de marges tussen grondstof- en produktprijzen in Noordrijn-Westfalen veel kleiner zijn geworden dan in Beieren en Baden-Württemberg 10). Noordrijn-Westfalen wordt gekenmerkt door een dominantie van

grondstof- en basisgoederenproducerende industrieën, waarbij sterke internationale concurrentie optreedt (bij voorbeeld de staalindustrie). Baden-Württemberg en Beieren worden echter juist gekenmerkt door de produktie van vooral investeringsgoederen waarbij de elektrotechnische en automobielin-dustrie alsmede machinebouw sterk zijn vertegenwoordigd.

Een laatste hier te noemen verklaring voor de zwaartepunt-verschuiving betreft een samenspel van specifiek plaatsgebonden factoren 11). Hierbij gaat het er vooral om, dat het noorden van de BRD en vooral de noordelijke havens steeds meer een functioneel 'perifere' plaats in gaan nemen. Deze verschuivende positie werd destijds reeds veroorzaakt door de aansluiting bij de Europese Gemeenschap en de door de politieke deling opgetreden doorsnijding van de in de Duitsland traditionele oost-west gerichte relaties. Door de relatieve versterking van intra-EG-handel ten opzichte van de niet EG-landen werden en worden de traditionele overzeese handelstromen en daarop gerichte gebieden van minder belang. Vooral de meer zuidelijk en westelijk gelegen lokaties worden daardoor steeds meer de economische in- en uitvalspoor van de BRD. Het in betekenis afnemen van spoorwegtransport en scheepvaart ten gunste van het weg- en vliegverkeer en het pijpleidingentransport versterkt deze trend 12). Zoals reeds is aangestipt, zal de verdergaande exporttoename naar met name de rest van de EG, ook in de toekomst deze periferisering in de hand werken.

Samenvattend kan worden geconstateerd dat het noorden vooral te kampen heeft met een oververtegenwoordiging van weinig groeikrachtige of zelfs afnemende bedrijvigheid. Daarnaast spelen specifieke negatieve plaatsgebonden factoren een rol. Noordrijn-Westfalen en het zuiden zijn in een drietal opzichten elkaars tegenpolen. Hoewel de economie van beide gebieden zeker vergeleken met het noorden sterk geïnternationaliseerd is, betekent dit laatste voor Noordrijn-Westfalen een toenemende afhankelijkheid van buitenlandse concurrentie en prijsverhoudingen. Daarnaast

speelt ook het negatieve imago en de relatieve ondervertegenwoordiging van hoog-technologisch onderzoek en ontwikkeling een rol van betekenis. Met klem moet er echter nogmaals op gewezen worden dat binnen de genoemde gebieden grote verschillen bestaan, waardoor bovengeschetst beeld niet voor alle sectoren en regio's binnen deze landsdelen opgaat 13).

Gevolgen voor de Nederlandse economie

Door de zwaartepuntverschuiving naar het zuiden van de BRD gaat Nederland binnen de EEG een meer perifere positie innemen. De Nederlandse export naar de BRD is voor ruim de helft gericht op Noordrijn-Westfalen en voor maar iets meer dan een kwart op het zuiden. Tot nu toe heeft de export de trend zuidwaarts in de BRD niet gevolgd; het aandeel van Noordrijn-Westfalen in het bestemmingsverkeer is in de jaren zeventig jaren zelfs nog gegroeid 14).

De gevolgen van de zwaartepuntverschuiving zullen behalve in de noordelijke provincies van Nederland, ook in het zuiden en het westen voelbaar zijn. Het noorden komt door de algemene periferisering van Nederland op zich nog weer meer in de perifere positie te liggen. Hoewel het zuiden van Nederland van de deconcentratie van de bedrijvigheid uit de Randstad profiteert 15), komen de vanuit een internationaal perspectief traditioneel hoog aangeslagen ontwikkelingsmogelijkheden van dit gebied, dat op de as Randstad-

8) J.L. Huisman en L. van der Laan, De Bondsrepubliek Duitsland: modernisering van de economisch-ruimtelijke structuur, in: L. van der Laan, *West-Europa, een ruimtelijke analyse*, Den Bosch, 1986.

9) R. Kampmann en M.I. Köppel, Das wirtschaftliche Süd-Nord Gefälle. Ein gesamtwirtschaftlicher Erklärungsansatz, *Wirtschaftsdienst*, 1984, nr. 11, blz. 568 - 572; W. Lamberts, Nord versus Süd: ist die Produktionsstruktur Nordrhein Westfalens veraltet?, *Mitteilungen des Rheinisch-Westfälischen Instituts für Wirtschaftsforschung*, 1984, nr. 3, blz. 175 - 193.

10) W. Lamberts, op.cit., blz. 182.

11) W. Crimius, R. Richert, U. Tesch en E. Thiel, *Analyse und Bewertung raumbedeutsamer Faktoren in Norddeutschland*, Hannover, 1984.

12) H. Nuhn, Industriestruktueller Wandel und Regionalpolitik, *Geografische Rundschau*, 1985, nr. 12, blz. 492 - 600.

13) J. Müller, op.cit.; G.A. van der Knaap en L. van der Laan, op.cit.

14) G. Cox, *Vooronderzoek naar de effecten voor de ruimtelijk-economische structuur van Nederland van de verschuiving van het economisch zwaartepunt in de BRD in zuidelijke richting*, Tilburg, 1985.

15) P. Pellenburg en J.A.A.M. Kok, Economische vernieuwing in ruimtelijk perspectief: de Randstad en overig Nederland, *Geografisch Tijdschrift*, 1986, nr. 1, blz. 84 - 100; E. Wever, *Regionaal-economisch perspectief*, Nijmegen.

Roergebied ligt, in een ander daglicht te staan, omdat een van de wielen aan deze as, het Roergebied, slijtageverschijnselen vertoont. Tevens is de bedrijvigheid in de provincies Gelderland, Noord-Brabant en Limburg boven het landelijk gemiddelde op Noordrijn-Westfalen gericht 16).

Ook het westen van Nederland kan enige negatieve gevolgen van de zwaartepuntverschuiving ondervinden. Zo kan bij voorbeeld de relatief minder snelle groei en soms teruggang van (delen van) het traditionele achterland van de Rotterdamse haven de economische positie van deze stad aantasten. In toenemende mate zal in verband met de door de zwaartepuntverschuiving veroorzaakte verlenging van de transportafstanden de concurrentiepositie van Rotterdam worden bedreigd 17). De oriëntatie op minder groeiachtige traditionele bedrijfstakken en regio's ondermijnt hiernaast verder het groeipotentieel van de haven.

Het is echter, zoals gezegd, bepaald niet zo dat het noorden van de BRD en Noordrijn-Westfalen moeten worden 'afgeschreven'. Nog steeds is het laatste het economisch zwaartepunt van de BRD. En ook hier vinden vele hoog-technologische ontwikkelingen plaats. Niet alleen op het gebied van de proces-technologie (in bij voorbeeld de staalindustrie), maar ook in de in hoge mate produktinnovatieve milieu-industrie 18). 'Paniekvoetbal' met betrekking tot regionale ontwikkelingen is dus voorbarig; maar we moeten ons wel bewust zijn van de regionale dynamiek van de BRD, zodat we er tijdig op kunnen inspelen. We moeten nieuwe BRD-exportgebieden aanboren. Rotterdam moet zich bij haar promotieactiviteiten minder exclusief richten op Noordrijn-Westfalen. Collectieve acquisitie, gekoppeld aan vaste havenvertegenwoordigers in de nieuwe groeigebieden, dient te worden bevorderd 19). Tevens dient de voortdurende aanpassing van de vervoers- en communicatiesystemen te worden gestimuleerd. Daardoor kan bij voorbeeld het reeds groeiende marktaandeel van Rotterdam in het zuiden nog sterker toenemen. In ieder geval moet de boot in de richting van het zuiden van de BRD niet worden gemist.

L. van der Laan

J.L. Huisman

Medewerker van het Economisch-Geografisch Instituut van de Erasmus Universiteit Rotterdam resp. conrector van de deeltijopleidingen van de Katholieke Leergangen Tilburg.

16) G. Cox, op.cit.

17) J.G.W. Simons, *Een achterlandverkenning*, proefschrift Erasmus Universiteit Rotterdam, 1984. L.H. Klaassen, *Rotterdam, een stad in transitie*, Rede uitgesproken bij de ontvangst van de Van Oldenbarneveldt-penning van de stad Rotterdam, 3 juni 1985, zie ook *ESB*, 28 augustus 1985.

18) K. Zimmerman, *Umweltschutzindustrie in sektoraler und regionaler Verflechtung, Raumforschung und Raumordnung*, 1985, nr. 1/2, blz. 91 - 102.

19) J.G.W. Simons, op.cit.